

УДК 398.341 : 391.985(477.41/42)

ОБРЯДОВЕ БУДІВЕЛЬНЕ ДЕРЕВЦЕ (“ВІЛЬЦЕ”) НА ПОЛІССІ

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

Розглянуто звичай встановлення обрядового деревця (“вільця”) на новобудові. Виявлено типологічні паралелі до будівельного “вільця” в похоронних, весільних та календарних-побутових звичаях і обрядах. Встановлений зв’язок між обрядовим будівельним “вільцем” та історичним розвитком українського народного житла, зокрема поліщуків. З’ясовано маністичну основу звичаю встановлення обрядового деревця на новобудові.

Ключові слова: етнологія, Полісся, будівельна обрядовість, звичаї, повір’я, маністичний культ.

Серед комплексу традиційних звичаїв, обрядів та повір’їв, які супроводжують зведення житлових і господарських будівель поліщуків, привертає увагу будівельне деревце. Звичай встановлювати його на кроквах новобудови є надзвичайно стійкий і досі. Принаймні він повсюдно побутує на теренах Середнього і Західного Полісся. Однак сама обрядовість, пов’язана зі встановленням згаданого деревця на конструкції даху, є дуже бідна, що, своєю чергою, ускладнює дослідження цього цікавого елемента народної культури.

Крім Полісся, будівельне деревце побутує майже на всій українській етнічній території з характерними локальними особливостями та варіантами. Як зазначає сучасна відома російська дослідниця Тетяна Агапкина у фундаментальному етнолінгвістичному словнику “Славянские древности”, воно

відоме всім слов’янам. У росіян [деревце] встановлюється переважно під час заснування будинку (на початку будівництва): дерево (ялинку, березу, горобину, дубок тощо) викопують і садять посеред зрубу або на місці майбутньої покуті, де дерево й стоїть до закінчення будівництва або до підняття сволака. Під час встановлення деревця господар частує під ним майстрів. В інших слов’ян частіше зустрічається деревце або гілка (звичайна чи прикрашена стрічками), прикріплена на шойно зведеному даху нового будинку, що означає завершення будівництва. Іноді замість дерева або гілки ставили хрест¹.

¹ А[гапкина] Т. Деревце обрядовое: Деревце строительное // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 85–86.

Спершу, ніж приступити до розгляду й аналізу власне поліського матеріалу та подання авторської інтерпретації цього звичаю, доцільно зупинитися на доробку наших попередників і з'ясувати їхнє трактування відповідного явища слов'янської культури. Зокрема, на зазначений будівельний звичай одним із перших звернув увагу відомий польський вчений Ян Станіслав Бистронь:

Цей звичай дуже простий: мулярі або сільські теслі чіпляють “віху” або “косицю” і звертаються до господаря, щоб він її підлив – тепер це є чи не єдиний спосіб нагадування про належний почастинок. Можна припустити, що первісно він означав щось більше. [...]. Зелена гілка є символом життя дому, мало того – вона передає йому живучість і, має за мету те саме, що й убивство живих істот (автор має на увазі ритуальну криваву тваринну жертву на початку будівництва, відому багатьом слов'янським народам. – *Р. С.*). Вбивство тварин чи людей я схильний пояснювати як первісний спосіб передання новому будинкові життя².

Аналогічного погляду стосовно розглядуваного питання дотримувалася, услід за С. Бистроном, українська дослідниця Людмила Шевченко:

До останків живої жертви треба віднести звичку втикати після зведення криші (даху. – *Р. С.*) зелену живу гіллячку... Чи цю живу жертву приносилося лиш як плату за місце, чи може і для забезпечення живучости родини, і кому саме це приносилося, неясно³.

На обрядове будівельне деревце звернув увагу також відомий російський етнолог Дмитро Зеленин. Він розглядав його як продукт об'єднання

двох функцій – апотропеїчної і анімістичної [...], що могло відбутися на ґрунті розкладення тотемізму: із живим деревцем у житло вносився тотем, який приносило дому щастя у всьому. [...]. З розвитком анімізму і з розкладенням тотемізму [...] деревце в домі стали трактувати як оберіг від одних духів і як місцеперебування інших⁴.

Далі автор ілюструє свою тезу конкретним фактом:

В Індії є такий звичай: зрубавши ліс, на просіці залишали декілька дерев – для перебування у них потривожених духів дерев. За аналогією з цими уявленнями ми можемо вбачати найдавніше розуміння звичаю садити живе дерево серед зрубу в такому: мстиві тотеми-дерева повинні бачити, що на місці будівництва росте живе

² *Bystroń S. Zakładziny domów. Studya nad zwyczajami ludowymi // Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. Kraków, 1917. T. 60. S. 15–16.*

³ *Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. [Київ], 1926. Вип. 1–2. С. 90.*

⁴ *Зеленин Д. К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов // Зеленин Д. К. Избранные труды. Статьи по духовной культуре. 1934–1954. Москва, 2004. С. 185–186.*

дерево, а позаяк тотем, на протигагу фетишу, не є індивідом, а пороною, то наявність живого родича може задовільнити мстивого тотема і примирити його з мешканцями дому. Тут ми маємо щось на зразок аналогії до рядження гілками дерева-тотема, що є доволі характерним для тотемізму; але тут не самі люди рядяться на тотема, а наряджають, маскують будівлю, тобто якраз місце і момент, де люди порушили табу тотемів-дерев⁵.

Подібного погляду дотримувався український дослідник із Закарпаття Федір Потушняк, який порівнював будівельне деревце (“хоругов”) на хаті з весільним і трактував його як символ радості з приводу вступу у зрілий етап життя, а також стверджував, що дубова гілка є залишком звичаю вшанування духу дерева⁶.

Новим імпульсом до активізації дослідження традиційної будівельної обрядовості українців стала спеціальна праця відомого сучасного російського вченого Альберта Байбуріна, яка вийшла друком на початку 80-х років ХХ ст. Автор розглядав зазначений обрядово-звичаєвий комплекс східнослов'янських народів з погляду “функціонування механізму освоєння людиною навколишнього середовища”, намагаючись з'ясувати, “як відбувається перетворення “природного” в “культурне”, “неосвоєного” в “освоєне”⁷. Щодо будівельного деревця, то А. Байбурін зазначив:

...Перед тим, як здійснити жертвоприношення (йдеться про згадувану раніше будівельну жертву. – Р. С.), на місці майбутнього зрубу встановлювали деревце, пов'язане з тією концептуальною схемою, яку прийнято називати “світовим деревом”. Жертвоприношення повинно було здійснюватися в максимально сакральному місці – “центрі світу”, який, зазвичай, маркується “світовим деревом”. [...] “Світове дерево” [...] покликане маркувати центр – точку розгортання світу з жертви. Деревце посеред зрубу – це водночас і центр майбутнього житла, і “центр світу”. Як світ у міфологічні часи був “розгорнутий” із тіла жертви, так і будинок “виводиться” з тіла жертви. [...] І в цьому, і в другому випадку жертва є своєрідним першопочатковим сакральним матеріалом⁸.

Незважаючи на пошвавлення наукового інтересу дослідників до будівельної обрядовості в публікаціях кінця ХХ – початку ХІХ ст., якихось нових гіпотез чи концепцій стосовно походження і символіки будівельного деревця не було висунуто. Автори публікацій з цієї теми обмежувалися або теоретичними

⁵ Зеленин Д. К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. С. 186.

⁶ Потушняк Ф. Постройка дома в народном веровании // Русская правда (Ужгород). 1940. 6 августа.

⁷ Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Ленинград, 1983. С. 3.

⁸ Там же. С. 60.

висновками цитованих раніше авторитетних попередників⁹, або лише наводили виявлений ними новий фактичний матеріал¹⁰. Зокрема, київський дослідник Іван Гребінь у відповідному підрозділі узагальнювальної історико-етнографічної монографії “Українці” стверджує таке:

З давніх часів прикріплення квітки до гребеня даху символізує закінчення основних будівельних робіт і служить своєрідним сигналом, що господареві пора розраховуватися з майстром, а господині – накрити стіл для нього і гостей. Перед нами наявна трансформація обряду, який з магічного дійства, покликаного оберігати хату і її мешканців від всякого роду бід і напастей, перетворився у звичайний сигнал-символ¹¹.

Зрештою, нічого нового з цього питання не знаходимо у відповідній статті Т. Агапкіної у “Славянских древностях”, яка після опису будівельного деревця констатує: “Обрядове деревце означає завершальний етап інших видів господарських робіт...”¹². Така лаконічність засвідчує, очевидно, лише те, що дослідниця не поділяє поглядів С. Бистроня, Д. Зеленіна та А. Байбуріна стосовно походження звичаю встановлювати будівельне деревце на навобудові.

Оригінальне пояснення будівельного деревця запропонував відомий львівський історик і мовознавець Олег Купчинський. Зокрема, учений вважає, що вітка (гілка, різка, зелена лозина) є символом староукраїнського звичаєвого права:

Символ вказував на остаточне закріплення угоди і передачу прав власності на новопридбане майно новому власникові. У доказ цього дійства вручалась гілка (різка). Гілка передавалась також як свідчення інвеститури – урочистої передачі майна васалові через володаря-сеньйора та ін. Сьогодні відгомоном цієї традиції в Україні є виставлення гілок на даху новозбудованого житлового чи господарського будинків, що вказує на завершення будівництва і передачу будівничим будівлі до рук власника¹³.

⁹ Див.: *Урбанович Б. П.* Традиційні вірування та звичаї, пов’язані з будівництвом житла на Покутті // Народна творчість та етнографія. 1987. № 2. С. 54; *Гошко Ю. Г., Федака П. М.* Звичаї та вірування, пов’язані із спорудженням житлових та господарських будівель // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. Київ, 1987. С. 241; *Benedyktowicz D., Benedyktowicz Z.* Dom w tradycji ludowej. Wrocław, 1992. S. 79–83; *Лулева А.* Изграждането на домашното пространство (към семантиката на българския традиционен модел на дома) // Етнографски проблеми на народната култура. София, 1998. Т. 5. С. 73–74.

¹⁰ Див.: *Гребінь І. Ф.* Обряди, пов’язані з будівництвом сільського житла // Поділля: Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1994. С. 246; *Сілецький Р.* Звичаї, обряди та повір’я у традиційному житлобудівництві // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження. Львів, 2002. Т. 2: Духовна культура. С. 158.

¹¹ *Гребінь І. Ф.* Народное жилище в системе обычаев, обрядов и верований // Украинцы. Москва, 2000. С. 193.

¹² *А[гапкина] Т.* Деревце обрядовое: Деревце строительное. С. 86.

¹³ *Купчинський О.* Зі спостережень над символами староукраїнського звичаєвого права // З його духа печаттю... Збірник наукових праць на пошану Івана Денисюка. Львів, 2001. Т. 2. С. 106.

Заслуговує на увагу також публікація сучасного українського етнолога Корнелія Кутельмаха, в якій ідеться про русальні традиції поліщуків. Розглядаючи їхній звичай клечання домівок та обійсть, учений торкається також питання про обрядове будівельне деревце:

...Його давність не підлягає сумніву [...]. Історія цієї “квітки”, вочевидь, починається з тих часів, відколи люди навчилися споруджувати житла для захисту від холоду і негоди. Крім природних печер, своєрідним притулком послужило і дерево, але не лише як будівельний матеріал. [...] Центральною опорою давнього житла, очевидно, слугувало живе дерево. Допоки таким житлом користувалися короткий час, стіни його з “гілляк” повсихали, зате верхівка над укриттям надовго залишалася зеленою. Минув короткий мисливський сезон, і знову бродячим мисливцям треба було споруджувати нове житло на новому місці під новим деревом. Така повторюваність по декілька разів на рік впродовж тисячоліть сформувала своєрідний “код пам’яті” – клечання житла зеленню в певний сезон, що маємо у русальній традиції, і його різновид – встановлення зеленої “квітки” над кроквами новозведеної будівлі. Обидва ці явища не є близнюками, але дуже близькими родичами¹⁴.

Виявлений в останні десятиріччя на теренах Полісся, Волині, Карпат та галицького Підгір’я новий польовий етнографічний матеріал спонукає до продовження наукових пошуків істини і перегляду висловлених нашими шановними попередниками тверджень стосовно походження звичаю будівельного деревця. Адже під час розгляду кожного з них постає ціла низка “незручних” питань, відповідей на які наразі нема. До найістотніших належить такі: як корелюється зі згаданими раніше постулатами присутність обрядового деревця чи зеленої гілки в інших обрядово-звичаєвих комплексах – сімейному (весільне деревце), календарному (клечання житла й обійстя на Трійцю), які, вочевидь, не мають найменшого зв’язку з тотемами-деревами і “живучістю” хати, як, зрештою, і зі “світовим деревом” чи староукраїнським звичаєвим правом? Адже і С. Бистронь, і Д. Зеленін, і А. Байбурін звертали увагу на ці та інші паралелі. Отже, логічно припустити, що коріння їхнього походження треба шукати в одній площині, тобто вони повинні мати спільний знаменник. Є й інші, не менш цікаві, питання до яких будемо звертатися у ході нашого дослідження.

Насамперед розглянемо те, як трактують звичай встановлювати на кроквах новобудови обрядове деревце самі поліщуки. Найчастіше вони стверджують, що це означає кінець роботи.

Квітка (венок) – до щита прибивали гілляку з сосни або берези: скінчена робота¹⁵.

¹⁴ Кутельмах К. Русалки в повір’ях поліщуків // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 146.

¹⁵ Зап. 7.07.2002 р. у с. Хабарищі Ратнівського району Волинської обл. від Лукашика Івана Йосиповича, 1924 р. народж.

...Квітка для того, що вже поставили верха¹⁶.

Йолка – вершок сосни. Його чіпляв майстер, це – кінець роботи і для божественного шось там¹⁷.

Квітку прибивали цвяхом. Потім пили крокове – це означало кінець роботи¹⁸.

Квітка на крокві (символізувала. – *Р. С.*), що хата вже зроблена¹⁹.

Вінчик робили з вершечка сосни; його прибивали до крокви цвяхом. Вінець – роботі кінець²⁰.

До першої крокви прибивали цвяхом йолку – вершок ялинки або молоді сосни. Після цього її замочували – пили могорич, бо це – кінець роботи²¹.

Першою ставили крокву над покуття. До неї прибивали вешку – вершок сосни або берези. Коли вже не було листя, то туди прибивали квітку. Після цього хазаїн і майстри пили крокове. Це означало, що хату кончили²².

На вільчик крокви від покуті чіпляли квітку з різних квітів – це вже хата кінчається – і пили могорич²³.

На першу крокву від лоба хати прибивали цвяхом вешку з плодового дерева, це – кінець роботи²⁴.

На першу крокву чіпляли квітку – кончений зруб...²⁵

¹⁶ Зап. 15.07.2004 р. у с. Залазьку Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Чурака Миколи Романовича, 1928 р. народж.

¹⁷ Зап. 23.08.2004 р. у с. Сновидовичах Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Самойлика Івана Наумовича, 1941 р. народж.

¹⁸ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Лемішка Федора Івановича, 1922 р. народж.

¹⁹ Зап. 15.09.1994 р. у с. Старій Марківці Поліського р-ну Київської обл. від Боба Петра Кириловича, 1929 р. народж.

²⁰ Зап. 19.09.1994 р. у с. Зеленій Полянці Поліського р-ну Київської обл. від Мартиненка Олексія Олександровича, 1923 р. народж.

²¹ Зап. 15.08.1995 р. у с. Лучанках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицького Івана Павловича, 1931 р. народж.

²² Зап. 23.08.1994 р. у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл. від Соколовського Степана Івановича, 1913 р. народж.

²³ Зап. 13.07.1995 р. у с. Норинську Овруцького р-ну Житомирської обл. від Черниш Ганни Рафаїлівни, 1922 р. народж.

²⁴ Зап. 18.07.1995 р. у с. Закусилах Народицького р-ну Житомирської обл. від Закусила Павла Семеновича, 1916 р. народж.

²⁵ Зап. 24.08.1995 р. у с. Раківщині Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кравчука Карпа Захаровича, 1912 р. народж.

Аналогічно трактує “квітку” населення етнографічної Волині:

На верх хати – на вугли до сходу сонця – хрест ставлять і вінок кладуть з квіток. [...].
Майстри як поставили хрест і вінок – роботу свою вже зробили²⁶.

Близькі за змістом тлумачення цього звичаю часто побутують у Карпатах, зокрема на Бойківщині:

Віху, вінок на всім робили: на підлозі, на зрубі (як покладут платву), на крокви – кусок ялинки. Віха – радість, шо юж поставили зруб або підлоги зав’язали...²⁷

На першу крокву від сходу чіпляли вінець – ялинку, вбрану лентами. Це – радість, шо хату скінчили. [...]. Могорич пили на поді біля крокви²⁸.

Гуцули із с. Голови Верховинського району Івано-Франківської області вважали деревце на кроквах символом “викінчення даху”²⁹. Закарпатські лемки пояснювали обрядову зелень на кроквах новобудови також як “кінець даху” (с. Тур’я Пасіка Перечинського р-ну)³⁰.

Однак вивчення традиційної технології спорудження житла на Поліссі, як, зрештою, і на інших українських теренах, не дозволяє трактувати будівельне вільце на кроквах як символ завершення зведення хати чи навіть лише конструкції даху. Адже на Поліссі, як і скрізь на українських землях, була добре відома приказка: “Крокви та лати – половина (! – *Р. С.*) хати” (с. Нівецьке Поліського р-ну). Треба було ще пошити дах, зашальовати причілки, присипати зверху стелю хати товстим шаром піску³¹, спорудити піч тощо. Отже, до завершення хати було ще далеко.

Запропоноване народне трактування розглядуваного звичаю, що його розглядаємо, видається сумнівним і з того огляду, що за межами Полісся будівельне деревце виступає і на інших етапах будівництва: під час заснування

²⁶ Зап. 13.07.2005 р. у с. Сапанові Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Штуки Ганни Степанівни, 1922 р. народж.

²⁷ Зап. 26.09.2003 р. у с. Торгановичах Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Заріцького Олега Васильовича, 1933 р. народж.

²⁸ Зап. 6.10.1998 р. у с. Головецьку Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Головача Івана Євстаховича, 1925 р. народж.

²⁹ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 2, спр. 352, арк. 21.

³⁰ Там само. Спр. 366, арк. 44.

³¹ Поліщуки вірили: “якщо хата нагорі не присипана мохом і зверху піском, то в такій хаті жить не можна, бо там домовик живе. Такий закон: не можна жить в хаті не присипаній, він (домовик. – *Р. С.*) ходить по стулі і стукає” (*Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі Зошити. 1996. № 2. С. 91).

підвалин, викінчення зрубу і, певна річ, на кроквах. Ці явища спорадично побутували також на теренах Полісся. Зокрема, у с. Осівцях, що на Камінь-Каширщині, на закладщину, “де покуть, [...] в землю застромляли дерев’яного свяченого хреста – на покуті, де покойніка кладут. Він в новій хаті стояв до Коляди, а потім... як у кого. Хрест на покуті, щоб щаслива була хата”³². Подібний звичай відомий у багатьох інших поліських селах³³.

Етнографічний матеріал з інших місцевостей України дає змогу стверджувати: первісно на місці покуті в землю застромляли не хрест, а саме зелене деревце чи гілку. Проілюструємо цю тезу фактичним матеріалом з Гуцульщини, зафіксованим понад сто років тому Володимиром Шухевичем: на місці будівництва

робить стельмах перш усього хрест з малої смерічки, на котрій лишає лише верхівку, одну верству сучя (галузя) під верхом. Під тою верствою пробиває він трупину, і закладає через ню лігма пагичок. Такий хрест з верхівкою обвиває стельмах вовною, убирає зілем, обкурює ладаном, покроплює свяченою водою, потім закопує його по середині місця, де має стати хата. Тепер завезує хату (кладає підвалини)...³⁴

Бойки і лемки встановлювали посеред заснованих підвалин зрубу вербову гілку, яку подекуди прикрашали різнокольоровими паперовими стрічками³⁵.

На першу крокву чипляють ялинку – кусочок ялинки прибирають ленточками. [...] Навіть коли підліжки (підвалини. – Р. С.) зав’язують, то кладут дровчатко таке саме, як ялинку на кроквах³⁶.

У росіян обрядове зелене деревце фігурує лише під час заснування підвалин будівлі³⁷.

У зв’язку із викладеним уже матеріалом варто звернути увагу й на інші варіанти народного пояснення звичаю, що його розглядаємо, які є менш поширені і, на перший погляд, менш зрозумілі. Проте, на нашу думку, саме вони можуть пролити світло на будівельне деревце чи навіть слугувати ключем до розгадки його первісного значення та походження. Отже, наведемо відмінні від попередніх трактування обрядового будівельного деревця:

³² Зап. 10.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Свтухівни, 1930 р. народж.

³³ *Сілецький Р.* Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 2003. Вип. 3: У межиріччя Ужа і Тетерева. 1996. С. 104.

³⁴ *Шухевич В.* Гуцульщина. Перша і друга частини / Репринтне відтворення тексту 1899 року. Верховина, 1997. С. 114.

³⁵ *Гошко Ю. Г., Федака П. М.* Звичаї та вірування... С. 240; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 366, арк. 27.

³⁶ Зап. 18.07.2005 р. у с. Грозьовій Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Клепала Івана Степановича, 1926 р. народж.

³⁷ *Байбури А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. С. 59–60.

Йолка – щоб шире жить. Де йолка стоїть – то придачно в хазяйстві і скрозь³⁸.

Вільце [...], щоб на житку було³⁹.

Вінчик [...] це життя⁴⁰.

На кроквах чіпляли вінка хорошого, щоб не було журби ніякої, біди ніякої в хаті⁴¹.

Йолка на кроквах, щоб весело було⁴².

Квітку прибивали на самім вільчику [...], щоб щаслива хата була. Квітка од грому⁴³ оберігає і від всякого лиха такого. Вона має силу⁴⁴.

Йолка помагає, охороняє хату від грози⁴⁵.

На кроквах чіпляють букет з фоїни, щоб добре жили, щоб щастя було в хаті. Букет оберігає від грому⁴⁶.

На кроквах [...] чіпляють венка з квіток... Може він береже од грому...⁴⁷

Вінок (будівельне деревце на кроквах. – *Р. С.*) помагав, бо коли на Водохреща в нас ставили хвою, то всі ж ламають і під стріху затикають, кажуть – бура не скине криші. Від бурі всьо було⁴⁸.

³⁸ Зап. 25.07.1997 р. у с. Радовелі Олевського р-ну Житомирської обл. від Сайко Варвари Григорівни, 1935 р. народж.

³⁹ Зап. 7.07.1995 р. у с. Сельці Народицького р-ну Житомирської обл. від Карандук Марії Григорівни, 1907 р. народж.

⁴⁰ Зап. 19.09.1994 р. у с. Зелений Полянні Поліського р-ну Київської обл. від Мартиненка Олексія Олександровича, 1923 р. народж.

⁴¹ Зап. 28.09.2006 р. у с. Серниках Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Полухович Ганни Яківни, 1921 р. народж.

⁴² Зап. 15.08.1995 р. у с. Лучанках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Броніслави Йосипівни, 1917 р. народж.

⁴³ У цьому контексті є цікавою назва почастунку, який виставляли господарі майстрам за встановлення крокв даху в польському регіоні Орава – “перунне” (“piorunne”) (*Świątkowski H. Pomoc sąsiedzka przy budowie // Prace i materiały etnograficzne. Lublin; Łódź, 1950–1951. T. 8–9. S. 558*).

⁴⁴ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Ковінька Івана Павловича, 1942 р. народж.

⁴⁵ Зап. 23.08.2004 р. у с. Сновидовичах Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Самойлика Івана Наумовича, 1941 р. народж.

⁴⁶ Зап. 24.08.2004 р. у с. Тинному Сарненського р-ну Рівенської обл. від Омельковець Віри Йосипівни, 1951 р. народж.

⁴⁷ Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Мовчун Надії Іванівни, 1927 р. народж.

⁴⁸ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. народж.

Унікальним можна вважати також повір'я, згідно з яким квітку на крокви вивішували для “домовика”, “щоб помагав домовик”⁴⁹.

Подібні пояснення “квітки” зафіксовано і поза межами Західного та Середнього Полісся. Зокрема, на суміжній із Поліссям етнографічній Волині хрест і квітку прибивали на крокви, щоб “з Богом все йшло, щоб помагав”⁵⁰.

Щоб в хаті було добре, щоб Бог беріг (бо може поставити хату на тому місці, що не можна було)⁵¹.

Хрест і букет на кроквах – від грому, від тучі⁵².

Квітка берегла від грому⁵³.

Хрест і зілля на кроквах (захищає. – *Р. С.*) від вітру, щоб не завалило кроквів⁵⁴.

Воно охороняло хату від вітрів, бурі⁵⁵.

Хрестик і букетик на кроквах (для того. – *Р. С.*), щоб нечиста сила не доступила, щоб було все благополучно⁵⁶.

Хрест убирався на крокву від сходу. Це, щоб худоба велася, вже не впаде грім на хату, де є хрест і квітка⁵⁷.

⁴⁹ Зап. А. Степанюк 7.09.2007 р. у с. Микитичах Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. від Місюк Ніни Омелянівни, 1932 р. народж., Могорука Григорія Павловича, 1918 р. народж. Зауважимо: майже аналогічне вірування побутувало в росіян Західного Сибіру – в Сургутському краї: “В передньому куті ставили маленьку, цільну, з корінням, кедринку (кедр), примовляючи: “Ось тобі, матінко-сусідонько (домовий дух), теплий дім і мохнатий кедр!” Кедринка залишається у передньому куті і під жодним приводом не викидається” (*Байбурин А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. С. 59–60).

⁵⁰ Зап. 9.07.2006 р. у с. Жолобах Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Логвинюк Віри Петрівни, 1951 р. народж.

⁵¹ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Штуки Ганни Степанівни, 1922 р. народж.

⁵² Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалях Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

⁵³ Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнаті Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Кучерука Прокопа Тимофійовича, 1921 р. народж.

⁵⁴ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. народж.

⁵⁵ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

⁵⁶ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничука Володимира Григоровича, 1926 р. народж.

⁵⁷ Зап. 9.07.2006 р. у с. Жолобах Кременецького р-ну від Тернопільської обл. Скоропляса Василя Григоровича, 1929 р. народж.

На Гуцульщині (с. Прокурава Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) народна традиція приписувала “косиці” на кроквах апотропеїчне значення: “чужа людина, що йде дорогою, щоб дивилася перше на косицю, а не на майстра – щоб його не наврочити”⁵⁸, “аби не вrekli”⁵⁹.

Бойки також вважали, що обрядовий “вінок” “помагав, оберігав будинок від всякого зла”⁶⁰.

Ялинку чіпляли до крокв, щоб ворожилі не було⁶¹.

Віха – вона значила... , що не мало права крокви скинути (якщо пляц нечистий).
Віха – від злого⁶².

Квітку чіпляли від очей, щоб не врік⁶³.

Отже, якщо узагальнити викладений матеріал, то обрядове деревце на кроквах новобудови захищало від вітру, бурі, грози, грому, нечистої сили, вроків, призначалося домовику.

Доцільно також придивитися пильніше до самого власне обрядового будівельного деревця: хто і з якого матеріалу його виготовляв, чим прикрашав тощо. Найчастіше мешканці Середнього і Західного Полісся виготовляли обрядове будівельне деревце із сосни:

На крокву прибивали зелену гуллю (раніше – тільки з сосни)⁶⁴.

Квітка з сосни (на кроквах. – *Р. С.*) – з роду-обичаю в нас⁶⁵.

На кроквах чіпляли вільце – вершок молоді сосни, прикрашений лентами, тряпками...⁶⁶

⁵⁸ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 352, арк. 14.

⁵⁹ *Falkowski J.* Rólmocno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. S. 34.

⁶⁰ Зап. 9.07.2005 р. у с. Головецьку Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. народж.

⁶¹ Зап. 15.07.2005 р. у с. Мшанці Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Джуряка Федора Петровича, 1922 р. народж.

⁶² Зап. 24.09.2003 р. у с. Волошиновій Волі Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Леб'яка Йосипа Йосиповича, 1933 р. народж.

⁶³ Зап. 2.10.1998 р. у с. Великій Лініні Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Тирсовича Миколи Івановича, 1928 р. народж.

⁶⁴ Зап. 22.08.1996 р. у с. Злобичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Скидана Миколи Івановича, 1936 р. народж.

⁶⁵ Зап. 14.08.1997 р. у с. Майдані Олевського р-ну Житомирської обл. від Головенко Ніни Адамівни, 1935 р. народж.

⁶⁶ Зап. 18.07.1996 р. у с. Макалевичах Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Марковського Дмитра Миколайовича, 1920 р. народж.

Як вже кончать фаціят, брали гуллю з хвої, вбірали (ленточку прив’язували) і ставили на покутній стені. То був звичайний вершок хвої. Гілочок чим більше, тим більше добра в хатку. Гілочок мало бути не до пари. Убирали лентою, квіток таких нароблять... Лента – красна... Гуллю називали венком⁶⁷.

Кветка – ветка з верха молоді сосни. На ній повинна бути непарна кількість кружків – 3, 5, 7, 9... Скільки гілок – стільки пляшок (горілки. – *Р. С.*) ставлять плотнікам⁶⁸.

Сколько галуз на кветці, столько пляшок ставить хазяїн⁶⁹.

Йолка – з вершка сосни на лобовій крокві; прибрана квітами і стрічками⁷⁰.

Квіточка на кроквах – вершок сосни; на ньому має бути три гілочки⁷¹.

Колись встановлювали на хаті непарну кількість крокв. На вільчик першої від покуті крокви чіпляли квітку із соснової гілки, маленький дерев’яний хрестик, стрічки, квіти⁷².

Нині поліщуки встановлюють на кроквах переважно звичайний сосновий вершок без будь-яких прикрас. Подекути в так званих “шляхетських” селах⁷³ (с. Великий Кобилін Овруцького р-ну) можна почути твердження про те, що “в мужицьких селах на першу від лоба крокву чіпляли йолку, а в шляхетських – хрестик. Це (йолку. – *Р. С.*) в них (мужиків. – *Р. С.*) і на свадьбу прибивають, а в нас – ні”⁷⁴.

⁶⁷ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. народж.

⁶⁸ Зап. 20.07.1997 р. у с. Суцанах Олевського р-ну Житомирської обл. від Гончар Надії Федорівни, 1936 р. народж.

⁶⁹ Зап. 26.07.1997 р. у с. Хочині Олевського р-ну Житомирської обл. від Белана Федора Петровича, 1937 р. народж.

⁷⁰ Зап. 8.08.1995 р. у с. Піхоцькому Овруцького р-ну Житомирської обл. від Залізка Петра Митрофановича, 1922 р. народж.

⁷¹ Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Сидорук Ольги Михайлівни, 1954 р. народж.

⁷² Зап. 9.07.1995 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицького Івана Гнатовича, 1932 р. народж.

⁷³ Докладніше про етнографічні особливості поліських сіл, в яких віддавна проживає дрібна українська шляхта, див.: *Sileckyj R.* Drobna szlachta i wsie szlacheckie środkowego Polesia na Ukrainie pod koniec XX w. // *Rola szlachty mazowieckiej w kształtowaniu polskiego krajobrazu kulturowego.* Ciechanów, 2000. S. 261–268; *Hluszko M.* Drobna szlachta wsi ukraińskiej. Paralele karpacko-poleskie // *Ibid.* S. 253–260.

⁷⁴ Зап. 20.08.1996 р. у с. Великому Кобиліні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кобилянського Володимира Ілліча, 1919 р. народж.

У багатьох обстежених селах для виготовлення вільця використовували листяні породи дерев, причому саме ті, які традиційно фігурують у численних, характерних для поліської традиції, поминальних звичаях та обрядах. На останню обставину часто звертали мимохіть увагу і самі респонденти:

На крокви прибивали берізку⁷⁵.

На першу крокву від сонця чіпляли кветку з вершка берези⁷⁶.

Квітка – гулляка, знята з дерева (кльона, дуба), що ближче...⁷⁷

На крокви чіпляли букет такий – вінок з пущини (з вільхи). Вінок – не круглий, але високо на кроквах. [...] Дубину – на перші крокви, де покуть. [...] Вінок могли прикрашати лентами, як вони були. Лента – червоная. Ленти на могилах – для покойніка прикраса⁷⁸.

Вінок (квітка) – з кльона. [...] Кльон чіпляють і на Тройцю⁷⁹.

Букет, квіти на кроквах і зараз йде, і встарину йшло. То називали верховее. На передні крокви ставили квітку – обичай такий. І пили верхове. Квітку робили з зілля – з листя ясена або кльона і – польевіє квіти. [...] На Тройцю мають хати березою, ясеньом, кльоном, лепехою⁸⁰.

На крокви – вільце з осики, бо вона священная (!), і полину. Матір Божа коли тікала від Ірода, то сховалася під осику. Матір Божа трусилася зі страху і трусилася осика. Полин дають тепер, а раніше – (рослину. – Р. С.) Боже дерево (його тепер тут нема) і осику⁸¹.

Як скінчать останню крокву, то на перву, де лоб, прибивають вільце з липи або клена. Це – троїцькі дерева. На Тройцю обтикають подвір'я липою і кленом, ними

⁷⁵ Зап. 30.08.1997 р. у с. Страхоліссі Іванківського р-ну Київської обл. від Усагенко Марії Григорівни, 1923 р. народж.

⁷⁶ Зап. 24.09.1994 р. у с. Луговиках Поліського р-ну Київської обл. від Карачун Мар'яни Іванівни, 1915 р. народж.

⁷⁷ Зап. 5.07.2002 р. у с. Щитинській Волі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Денисюка Явтуха Михайловича, 1941 р. народж.

⁷⁸ Зап. 10.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Євтухівни, 1930 р. народж.

⁷⁹ Зап. 5.07.2002 р. у с. Щитинській Волі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Магдесюка Йосипа Кириловича, 1927 р. народж.

⁸⁰ Зап. 8.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Заяця Павла Корнійовича, 1930 р. народж.

⁸¹ Зап. 20.08.1998 р. у с. Прибірську Іванківського р-ну Київської обл. від Шумак Марії Явтухівни, 1920 р. народж.

обсаджують подвір'я. На Тройцю поминають дедов. В клен і липу гром ніколи не б'є, лише в дуб і сосну, бо там живиця є – притяжна... Гілку на вільце брали лише з південної сторони дерева. До неї прив'язують квіти⁸².

Часто від полішуків можна почути і про те, що замість сосни або листяного дерева на крокви новобудови встановлювали гілку “плодового” дерева:

На кроквах чіпляли вільце. Колись – із сосни, а тепер – з вишні; з сосни – щоб бути багатим, як воно густе⁸³.

Прибивали зелену гілляку – квітку (на крокву. – *Р. С.*). [...] Гілляка повинна бути з родючого, плодоносного дерева, щоб все родилось – калина, вишня, слива⁸⁴.

Вешка – з плодового дерева⁸⁵.

У крокву від столу застиркували ветку з в'яза, берези чи вишні⁸⁶.

Вешка – вершочок сосни або берези⁸⁷.

Веточка – з верби, з яблуні з лєнтами, хусточкою⁸⁸.

На передню крокву чіпляють вільце – гілку зі сливи, груші або яблуні, або ж ялиновий вершок і дерев'яний хрест⁸⁹.

Поставили хату – чіпляють квітку, (тобто. – *Р. С.*) голля груші, вишні, сосни⁹⁰.

⁸² Зап. 24.08.1998 р. у с. Жеревіплі Іванківського р-ну Київської обл. від Терещенка Миколи Васильовича, 1930 р. народж.

⁸³ Зап. 17.08.1996 р. у с. Кухарях Іванківського р-ну Київської обл. від Лук'яненка Миколи Петровича, 1924 р. народж.

⁸⁴ Зап. 28.08.1994 р. у с. Буді-Вовчківській Поліського р-ну Київської обл. від Демченка Миколи Сергійовича, 1934 р. народж.

⁸⁵ Зап. 18.07.1995 р. у с. Закусилах Народицького р-ну Житомирської обл. від Закусила Павла Семеновича, 1916 р. народж.

⁸⁶ Зап. 14.08.1995 р. у с. Великій Чернігівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Самчук Надії Несторівни, 1930 р. народж.

⁸⁷ Зап. 23.08.1994 р. у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл. від Соколовського Степана Івановича, 1913 р. народж.

⁸⁸ Зап. 23.07.1996 р. у с. Каленському Коростенського р-ну Житомирської обл. від Закусила Павла Петровича, 1926 р. народж.

⁸⁹ Зап. 28.07.1995 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. від Нестеренка Адама Никоновича, 1925 р. народж.

⁹⁰ Зап. 17.08.1998 р. у с. Блідчі Іванківського р-ну Київської обл. від Онищенко Івана Миколайовича, 1910 р. народж.

На першій крокві від покуті прикріпляли квітку з сосни, груші, клена, ясена, вишні; її прикрашали стрічками і квітками⁹¹.

Після встановлення крокв до середньої крокви прибавали вєточку – гілку або вершок сосни чи яблуні⁹².

На крокви чіпляли квітку – гілку з калини або сосни, чи живу квітку⁹³.

На крокву на углу чіпляли в'єлечко з груші: як свадьба – теж в'єлечко з груші⁹⁴.

Вільце – гілля з вишні або яблуні, котре в садку росте⁹⁵.

Схожі звичаї були характерні і для польської народної будівельної традиції. “Віху” чи “вінець” для крокв новобудови поляки виготовляли, залежно від пори року і місцевості, із вербових, березових, тополевих чи дубових гілок, прикрашених живими квітами або кольоровим папером. Зокрема, на Шльонську вінець виготовляли з верхівки ялини, яку прикрашали кольоровим папером, на Мазурах – з ялинових гілок, у Любуській землі – із дубового листя і живих квітів. В останньому випадку обрядове деревце називають “вінком”, а частування господарями майстрів з цієї нагоди – “вінковим”, в Серадзькому і Лєскому – відповідно “вінець” і “вінцеве”, на Мазурах – “зянек” і “Янкове”, на Шльонську – “віха” і “віхове, у повітах Дембіца і Новий Сонч – “вєха” і “вєхове”⁹⁶. Поляки західної частини Галичини вивішували на кроквах “віху” – свіжу ялинову гілку із зеленою глицею, яку іноді прикрашали барвистими (переважно червоними) стрічками, що символізувало завершення тєслярських робіт і подальше частування у корчмі. “Віху” встановлювали на новобудову під виконання короткої “поважної” пісні:

На сухому дереві – зелене,
Бери, Боже, твій дім під опіку⁹⁷.

⁹¹ Зап. 15.09.1994 р. у с. Старій Марківці Поліського р-ну Київської обл. від Боба Петра Кириловича, 1929 р. народж.

⁹² Зап. 8.08.1995 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Думинського Миколи Сергійовича, 1931 р. народж.

⁹³ Зап. 16.07.1996 р. у с. Буках Малинського р-ну Житомирської обл. від Волинця Дмитра Костянтиновича, 1931 р. народж.

⁹⁴ Зап. 19.08.1998 р. у с. Фєневичах Іванківського р-ну Київської обл. від Іваненко Надії Левківни, 1936 р. народж.

⁹⁵ Зап. 16.08.1996 р. у с. Меделівці Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Старченка Антоніни Дмитрівни, 1925 р. народж.

⁹⁶ *Świątkowski H.* Pomoc sąsiedzka przy budowie. S. 58–59.

⁹⁷ Na suchem drzewie – zielone,

Bierz Panie dom twój w obronę (*Kolberg O.* Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań, [1962]. T. 5: Krakowskie. Cz. 1. S. 152).

Спільною рисою, яка об’єднує “вільце”, виготовлене з цих доволі різних порід деревини – із вершка сосни (ялини) з глицею, листяного “лісового” дерева (клена, липи, ясеня, осики, дуба, берези), “плодоносного” дерева (яблуні, груші (груші-дички), сливи, вишні, калини) – є “сирість”, “зеленість” обрядового деревця, а також встановлення його на кроквах до сходу, ближче до покуті. Спробуємо проілюструвати цю тезу польовим етнографічним матеріалом:

На кроквах, як поставлять фаяціт, чіпляють вінка з квіток, з чого-небудь зельного⁹⁸.

На крокву прибивали зелену гуллю⁹⁹.

В крокву застромляють йолку (соснинку зелену), щоб життя було; сухої не ставлять¹⁰⁰.

Квітка – з йолочки, бо вона круглий год зелена¹⁰¹.

Вішка із сосни – яка-небудь, аби була¹⁰².

Плотнік на першій крокві від сходу сонця чіпляв вінчик із зеленого дерева – це життя¹⁰³.

Квітка – прямо така гулінка з любого дерева: плодового, лісового...¹⁰⁴

На щиті від сонця ставили квітку з гуляччя зеленого...¹⁰⁵

На вільчик крокви від покуті чіпляли квітку з різних квітів¹⁰⁶.

⁹⁸ Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Мовчун Надії Іванівни, 1927 р. народж.

⁹⁹ Зап. 22.08.1996 р. у с. Злобичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Скидана Миколи Івановича, 1936 р. народж.

¹⁰⁰ Зап. 11.07.1997 р. у с. Рудні-Перганській Олевського р-ну Житомирської обл. від Торгонської Марії Казимирівни, 1939 р. народж.

¹⁰¹ Зап. 25.07.1997 р. у с. Радовелі Олевського р-ну Житомирської обл. від Кравчук Мелахи Карпівни, 1931 р. народж.

¹⁰² Зап. 16.09.1994 р. у с. Мар’янівці Поліського р-ну Київської обл. від Негідченка Марка Яковича, 1901 р. народж.

¹⁰³ Зап. 19.09.1994 р. у с. Зеленій Полянці Поліського р-ну Київської обл. від Мартиненка Олексія Олександровича, 1923 р. народж.

¹⁰⁴ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Ковінька Івана Павловича, 1942 р. народж.

¹⁰⁵ Зап. 8.07.2002 р. у с. Щитинській Волі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Кушпетюка Степана Михайловича, 1932 р. народж.

¹⁰⁶ Зап. 13.07.1995 р. у с. Норинську Народицького р-ну Житомирської обл. від Черниш Ганни Рафаїлівни, 1922 р. народж.

На крокву на причолку ставили ветку – яку-небудь розку¹⁰⁷.

Квітка повинна бути обов'язково зеленою, аби зелененьке було; як сухе – то хазяїн всохне¹⁰⁸.

Гілка повинна бути зеленою, бо це – продовження життя, а сухе – мертво¹⁰⁹.

Веточка має бути сирію¹¹⁰.

Перше ставили крокви од лоба – де покуть; на неї одразу прибивали зелену гілляку [...], зелена гілляка для того, щоб весело в хаті було; суху не били¹¹¹.

Першою піднімали крокву над покуття; на неї чіпляли вільце – ветку із зеленого дерева... Лише не з сосни (!), бо там же ж глиця, а не листки¹¹².

Цікаво, що акацію, яка поширилася в Україні загалом недавно, поліщуки не використовували для обрядового будівельного деревця, бо “це колюче – ніззя!”¹¹³.

Отже, наведений раніше етнографічний матеріал, який стосується обрядового будівельного деревця (матеріалу, прикрас тощо) поліщуків, є доволі бідний. Тому для більшого його увиразнення наведемо відомості, набуті на Волині, Підгір'ю, Покутті та в Карпатах. Зокрема, волиняни встановлювали на кроквах новобудови дерев'яний хрестик і віночок.

Круглий вінок плели з квітів з полів, з зілля свяченого (на Маковея, на Зелені свята), житні колоски давали з “діда” (снопа) свячені, щоб багаті були¹¹⁴.

Як звели крокви, (тоді. – Р. С.) робили дерев'яного хрестика. Того хрестика висвячували і прибивали до першої крокви. Хрестик – сосновий. Брали квітки і робили букетик – збожжя, жито (жито – з різдвяного снопа-діда; дід – сніп з зажинок). Кропили свяченою водою¹¹⁵.

¹⁰⁷ Зап. 19.07.1995 р. у с. Жереві Народицького р-ну Житомирської обл. від Конотоп Ганни Іванівни, 1920 р. народж.

¹⁰⁸ Зап. 27.08.1994 р. у с. Нівецькому Поліського р-ну Київської обл. від Ляхаря Віталія Адамовича, 1933 р. народж.

¹⁰⁹ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Лемішка Федора Івановича, 1922 р. народж.

¹¹⁰ Зап. 8.08.1995 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Думинського Миколи Сергійовича, 1931 р. народж.

¹¹¹ Зап. 28.08.1994 р. у с. Буді-Вовчківській Поліського р-ну Київської обл. від Демченка Миколи Сергійовича, 1934 р. народж.

¹¹² Зап. 13.09.1994 р. у с. Федорівці Поліського р-ну від Київської обл. від Лишеленка Михайла Івановича, 1911 р. народж.

¹¹³ Зап. 11.07.1996 р. у с. Рубежівці Народицького р-ну Житомирської обл. від Майструка Григорія Степановича, 1932 р. народж.

¹¹⁴ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Романюк Зіни Маркіянівни, 1935 р. народж.

¹¹⁵ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничука Володимира Григоровича, 1926 р. народж.

На крокви чіпляли хрест дерев'яний, букет або вінок квітів – веселих, красивих. До букету додавали зілля свячене (як тим зіллям мити голову, то голова не буде боліти), колоски жита зі снопа, що стояв на покуті¹¹⁶.

До крокви прибивали квітку і хрестика – на схід. Квітка – з зілля, свяченого на Спаса, жита звичайного; кропили свяченою водою¹¹⁷.

У покутян “дереवце – вершок ялинки, вбраний косицями (квітами. – Р. С.), на вершок – пучок зілля, свяченого на Василя (васильок сухий), калина. Під верхом деревця – пшеничний колач, фляшка горівки, рушник або хустка. Це – для майстра, його косиця: фляшка, рушник (сорочка), колач”¹¹⁸.

На Підгір'ї будівельне обрядове деревце – це “косиця: вроді майстрові як премія (бо там в хустці – гроші, зерно, сорочка) – ялинка”; “косиця – з вершка ялиці, прикрашена стрічками. До косиці прив'язували фляшку горівки, гроші, сорочку – в хустку замотували. Це собі забирав майстер”¹¹⁹.

У бойків “віха – вершок з ялички чи шо-небудь, і якісь там квітки з папір'я, лента червона, шо дитину ся несе до хресту; тов лентов всіх дітей зв'язуєте, би вони ся потому любили; кільки ваша жінка мала дітей, тов самов лентов всі діти випов'язуют” (с. Великосілля Старосамбірського р-ну)¹²⁰. “Вінок – гілка з ялиці (не з смереки!), бо то дерево робило добро – ялиця. А смерека вже була відхилена. Брали живу, молоденьку ялицю, що мала 5–6–7 витків (виток росте один рік). І ще ставили ленточки такі, як колись молоді женилися, то клали такий каптур з тими лентами – для добра”¹²¹. “...На ялинці мало бути п'ять гіллячок, щоб не було до пари, би в хаті біла пара”¹²².

Квітку до крокви прибивав один із тих майстрів, котрі будували хату. Однак обрядове деревце зазвичай готували самі господарі майбутньої оселі: “Квітку робили [...] з листя ясена або кльона і полевіє квіти. Хазяїн його приносить, а чіпляв той, хто верха виставляє”¹²³. На Волині хрестик і квітку давала майстрові

¹¹⁶ Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалях Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

¹¹⁷ Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнаті Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Кучерука Прокопа Тимофійовича, 1921 р. народж.

¹¹⁸ Зап. 19.07.1998 р. у с. Слободі Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Малічина Гната Івановича, 1928 р. народж.

¹¹⁹ Зап. 1.05.1999 р. у с. Довпотові Калуського р-ну Івано-Франківської обл. від Павлишин Магди Григорівни, 1915 р. народж., Тиньца Андрія Івановича, 1939 р. народж.

¹²⁰ Зап. 25.09.2003 р. у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. народж.

¹²¹ Зап. 9.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. народж.

¹²² Зап. 23.09.2003 р. у с. Катині Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гутця Дмитра Дмитровича, 1919 р. народж.

¹²³ Зап. 8.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Заяця Павла Корнійовича, 1930 р. народж.

господиня¹²⁴. На Покутті “деревце” “газдиня вбирала васильком, гіблюками”, “газда ніс деревце, ліз по драбині на кізлі і подавав старшому майстрові...”¹²⁵.

Встановлення на кроквах будівлі обрядового деревця іноді мало вербальний супровід. “...Ставили крокви. – Давай квітку! – да й пошли на вечеру”¹²⁶. Майстри виголошували побажання господарям на зразок: “Щоб тобі велося!”¹²⁷.

Іноді майстри в жартівливій формі вимагали в господарів могорич – почастунок горілкою за встановлену квітку на кроквах хати:

Майстер (звертався. – *Р. С.*) до хазяйки: “Що тобі прибивать – ветку чи деркача (старого стертого березового віника. – *Р. С.*)?” Як буде могорич – буде йолка, не буде – деркач!¹²⁸

Скупому хазяїну плотнікі чіпляли на крокву деркача. Це було великим соромом¹²⁹.

Що тобі прибивать – головешку чи кветку? – питали в хазяїна (майстри. – *Р. С.*), поставивши крокви¹³⁰.

Забобон: поставили хату – чіпляють кветку (голля – груша, вишня, сосна...). “Став могорич!” Як не поставити хазяїн могорич, то плотнік прибивав до кветкі головешку від шнура – хата згорить, гром розоб’є хату¹³¹.

Плотнікі жартували до хазяїна: “Якщо не даси крокове – могорич, то приб’єм до крокви постола, щоб люди сміялись!”¹³²

Подібних з описаними звичаями дотримувалися поляки. Зокрема, у Любуській землі гостинному господареві майстри встановлювали на вільчику кроков вінець, а скупому – мітлу на кількадеметровій тичці. У деяких місцевостях Польщі теслі

¹²⁴ Зап. 9.07.2006 р. у с. Жолобах Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Логвинюк Віри Петрівни, 1951 р. народж.

¹²⁵ Зап. 17.07.1998 р. у с. Слободі Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Ровенчука Миколи Михайловича, 1939 р. народж.

¹²⁶ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Ковінька Івана Павловича, 1942 р. народж.

¹²⁷ Зап. 13.07.2004 р. у с. Залазьку Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Чурака Миколи Романовича, 1928 р. народж.

¹²⁸ Зап. 16.07.1997 р. у с. Кишині Олевського р-ну Житомирської обл. від Рабоша Володимира Тимофійовича, 1926 р. народж.

¹²⁹ Зап. 16.07.1996 р. у с. Буках Малинського р-ну Житомирської обл. від Волинця Дмитра Костянтиновича, 1931 р. народж.

¹³⁰ Зап. 25.07.1997 р. у с. Радовелі Олевського р-ну Житомирської обл. від Кравчук Мелахи Карповни, 1931 р. народж.

¹³¹ Зап. 17.08.1998 р. у с. Блідчі Іванківського р-ну Київської обл. від Онищенка Івана Миколайовича, 1910 р. народж.

¹³² Зап. 11.07.1995 р. у с. В’язівці Народицького р-ну Житомирської обл. від Герасимова Андрія Адамовича, 1925 р. народж.

Іл. 1. “Ноги” сволока в хаті першої половини XIX ст.,
с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл. Світлина автора, 2004 р.

Іл. 2. “Голова” сволока в хаті першої половини ХІХ ст., с. Ігнатпіль
Овруцького р-ну Житомирської обл. Світлина автора, 2004 р.

Іл. 3. Обрядове будівельне деревце (“фоінка”) на новобудові,
с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівенської обл. Світлина автора, 2004 р.

Іл. 4. “Вільчик” на даху поліської хати кінця XIX – початку XX ст., с. Будки
Сновидовицькі Рокитнівського р-ну Рівенської обл. Світлина автора, 2004 р.

чіпляли на крокви новобудови мітлу в тому разі, якщо господиня не встигла своєчасно приготувати вінець¹³³. Очевидно, що деркач, головешка від шнура чи старий стоптаний постіл, вивішені на кроквах новозбудованої хати, означали (чи мали спричинити) щось діаметрально протилежне від сирої, свіжозрізаної гілки чи вершка дерева.

Значний інтерес становить також сам спосіб кріплення “вільця” до крокви, точніше – певні ритуальні заборони, які супроводжували цей процес. Наші попередники не звертали належної уваги на цей момент, у кращому разі задовольнялися констатацією про те, що квітку чіпляв майстер* – прибивав її цвяхом. Отже, наведемо виявлений нами на теренах Полісся рідкісний фактичний матеріал:

Вільце [...] нельзя прибивати – треба прив’язувати¹³⁴.

До крокви вільце треба прив’язувати, а не прибивати¹³⁵.

На вільчик першої від покуті крокви чіпляли квітку із соснової гілки, маленький дерев’яний хрестик, стрічки, квіти. Їх не прибивали до крокви, а прив’язували¹³⁶.

В квітку не забивали цвях¹³⁷.

У віху гвоздіка не можна було бити¹³⁸.

В крокву застромляють йолку – соснинку зелену, щоб життя було. [...]. Гвоздьом не прибивали, лише застромляли¹³⁹.

У крокву забивали до половини цвях і ним притискали квітку. Забивати цвях у квітку заборонялося – не можна!¹⁴⁰

¹³³ Świątkowski H. Pomoc sąsiedzka przy budowie. S. 558.

* Як зазначено вище, обрядове будівельне деревце (гілку) виготовляли зазвичай самі господарі (!) новобудови, а котрийсь із майстрів лише встановлював її на належному місці.

¹³⁴ Зап. 19.08.1998 р. у с. Феневичах Іванківського р-ну Київської обл. від Іваненко Надії Левківни, 1936 р. народж.

¹³⁵ Зап. 24.08.1998 р. у с. Жеревпіллі Іванківського р-ну Київської обл. від Терещенка Миколи Васильовича, 1930 р. народж.

¹³⁶ Зап. 9.07.1995 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицького Івана Гнатовича, 1932 р. народж.

¹³⁷ Зап. 16.07.1996 р. у с. Буках Малинського р-ну Житомирської обл. від Волинця Дмитра Костянтиновича, 1931 р. народж.

¹³⁸ Зап. 26.08.2004 р. у с. Карпилівці Сарненського р-ну Рівенської обл. від Тарасюка Мойсея Никифоровича, 1926 р. народж.

¹³⁹ Зап. 11.07.1997 р. у с. Рудні-Перганській Олевського р-ну Житомирської обл. від Торгонської Марії Казимирівни, 1939 р. народж.

¹⁴⁰ Зап. 15.09.1994 р. у с. Старій Марківці Поліського р-ну Київської обл. від Боба Петра Кириловича, 1929 р. народж.

В стовбур йолки гвоздя не б'ють – пригинають...¹⁴¹

На крокву прибивали зелену гуллю... В гуллю не можна гвоздь бити – так казали старіє: “Не пробивай її гвоздьом насквозь!” – Робили хомутик¹⁴².

Квітку [...] брали на хомутіка, гвоздьом бити не можна – це од старих перейшло¹⁴³.

В кветку гвоздь не били – не нада..., щоб вона росла...¹⁴⁴

В йолку гвоздь не можна бити – тільки пригинати гвоздьом; по-релігійному: піде син на войну, щоб його не пробила куля¹⁴⁵.

На кроквах чіпляли вільце... Гвоздь били не у вільце, а у крокву, бо як бити у вільце, то хазяїн довго не проживе¹⁴⁶.

Не можна було прибивати “вільце” до крокви залізним цвяхом також в інших регіонах України – на Покутті, Бойківщині:

Косицю чіпляють на середній кізліні. У стовбур цвях не били¹⁴⁷.

Цввок не били в стовбур ялинки, а пригинали...¹⁴⁸

На кролі ставили ялинку – вінець, (її – *Р. С.*) пригинали цвєском, (а не прибивали. – *Р. С.*)¹⁴⁹.

Колись яличку прибивали дерев'яними цввоками – шукали ясеня і робили дерев'яні цввоки. Тепер б'ють залізні¹⁵⁰.

¹⁴¹ Зап. 25.07.1997 р. у с. Радовелі Олевського р-ну Житомирської обл. від Сайко Варвари Григорівни, 1935 р. народж.

¹⁴² Зап. 22.08.1996 р. у с. Злобичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Скидана Миколи Івановича, 1936 р. народж.

¹⁴³ Зап. 11.07.1996 р. у с. Рубежівці Народицького р-ну Житомирської обл. від Майструка Григорія Степановича, 1932 р. народж.

¹⁴⁴ Зап. 16.07.1997 р. у с. Кишині Олевського р-ну Житомирської обл. від Рабоша Володимира Тимофійовича, 1926 р. народж.

¹⁴⁵ Зап. 16.07.1997 р. у с. Стівпинці Олевського р-ну Житомирської обл. від Ковальчука Адама Миколайовича, 1936 р. народж.

¹⁴⁶ *Сілецький Р.* Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом. С. 120.

¹⁴⁷ Зап. 18.05.1998 р. у с. Слободі Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Поповича Михайла Петровича, 1933 р. народж.

¹⁴⁸ Зап. 2.10.1998 р. у с. Великій Лініні Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Мирьо Михайла Михайловича, 1937 р. народж.

¹⁴⁹ Зап. 7.10.1998 р. у с. Галівці Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кіхтана Івана Васильовича, 1938 р. народж.

¹⁵⁰ Зап. 15.07.2005 р. у с. Мшанці Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Джуряка Федора Петровича, 1922 р. народж.

У деяких обстежених місцевостях обрядове будівельне деревце вивішували не лише на житловому приміщенні, а й на господарських будівлях: “Йолку чіпляли на будь-яку будівлю”¹⁵¹; “Венок на сарая і зараз ставляєм”¹⁵². У с. Обиходах, що на Коростенщині, довелось спостерігати густе зелене соснове “вільце” навіть на кроквах новозбудованого гаража. Аналогічну інформацію зафіксовано також на Волині: “...Так само ставили хрест і букетик на стодолу і хлів, на любу постройку”; “Квітку чіпляли на всі постройкі”; “...Квітку ставили й на хліві (без хрестика). На клуню давали й хрестик. Де свині в хліві – там лише квітку прибивали. А в стодолі – (чіпляли. – Р. С.) хрестика”¹⁵³; “Хрест і квітку ставили на всі будівлі”¹⁵⁴.

Встановлення “вільця” на кроквах будівлі завершувалося могоричем – “кроковим”. Господарі зазвичай щедро частували майстрів та обдаровували їх. Поліщуки із с. Іванівки згадували: “Коли встановили всі крокви, то на першу чіпляли півня (обрядове деревце. – Р. С.). Такого півня чіпляли і на крокви хліва. Старі баби казали: “Почепили півня – могорич давай!”¹⁵⁵. Відповідно господарі приносили на будівництво заздалегідь приготовлені горілку, закуску і разом з майстрами “запивали квітку”¹⁵⁶. “Майстри діставали за це подарки, кому – рубашку, кому – рушники”¹⁵⁷; Господарі дарували майстрам за “квітку” “хліб-сіль, загорнуті в хустку, і пляшку горілки”¹⁵⁸; “Коли поставлять квітку, то дають майстрам по три метри полотна”¹⁵⁹. У с. Піхоцькому, що на Овруччині, цей могорич називали “кроковим на отвал”¹⁶⁰. У с. Щитинській Волі Ратнівського району “хазяйка після квітки перев’язує плотників рушниками – як сватів, і вони так йдуть по селі додому. Хазяї наказують плотникам: “Не скидайте!”¹⁶¹.

¹⁵¹ Зап. 11.07.1997 р. у с. Рудні-Перганській Олевського р-ну Житомирської обл. від Торгонської Марії Казимирівни, 1939 р. народж.

¹⁵² Зап. 10.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Євтухівни, 1930 р. народж.

¹⁵³ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.; 8.07.2007 р. від Нікітюка Сергія Васильовича, 1933 р. народж.; 10.07.2006 р. від Мельничука Володимира Григоровича, 1926 р. народж.

¹⁵⁴ Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнаті Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Кучерука Прокопа Тимофійовича, 1921 р. народж.

¹⁵⁵ Зап. 14.07.1996 р. у с. Іванівці Малинського р-ну Житомирської обл. від Ревенка Павла Семеновича, 1935 р. народж.

¹⁵⁶ Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом. С. 120.

¹⁵⁷ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. народж.

¹⁵⁸ Зап. 24.09.1994 р. у с. Луговиках Поліського р-ну Київської обл. від Карачун Мар’яни Іванівни, 1915 р. народж.

¹⁵⁹ Зап. 8.08.2002 р. у с. Щитинській Волі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Кушпетюка Степана Михайловича, 1932 р. народж.

¹⁶⁰ Зап. 8.08.1999 р. у с. Піхоцькому Овруцького р-ну Житомирської обл. від Залізка Петра Митрофановича, 1922 р. народж.

¹⁶¹ Зап. 5.07.2002 р. у с. Щитинській Волі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Денисюка Явтуха Михайловича, 1941 р. народж.

Подібні урочистості зафіксовані і в інших місцевостях України, зокрема на Гуцульщині. Тут також побутував так званий “відхід”¹⁶². Газда і газдиня мили руки головному майстрові, іноді – його помічникам. Господар тричі зливав майстрові на руки воду з глечика, господиня клала рушник, а зверху – подарунки: хустку, сорочку, два калачі, горілку, полотно, інколи – ліжник тощо¹⁶³. Буковинські гуцули стверджували, що “руки майстрам мили, аби газди гріха не мали”¹⁶⁴. У с. Білоберізіці Верховинського району Івано-Франківської області вважали, що “газда, як після будівництва вмив майстрові руки, то майстрові було так легко, якби нічо не робив йому”¹⁶⁵.

Помічникам загортали подарунки у нові хустки¹⁶⁶. Крім подарунків, майстри одержували повний розрахунок, причому газди тричі просили в майстрів “прощу”¹⁶⁷. В. Шухевич описав “відхід” так:

Скоро хата і другі будинки скінчені, прощєє газда стельмаха ось якими словами: “Прощєй мене, як я тобі, братчіку, чим не вгодив”. – У відповідь каже стельмах: “Най тобі Бог с’єтий простить і я прощєю”. Так три рази, а потім дає газда на прощєне стельмахови полотна, сукна, що який віткає (може)¹⁶⁸.

Крім того, майстрам дякували і бажали здоров’я: “Декуєм Вам, аби сте ніколи не слабували, аби сте робили 20–30 років” (с. Річка Косівського р-ну Івано-Франківської обл.)¹⁶⁹. Майстри також зверталися до господарів з подякою: “Декуємо, шо ми в Вас робили без сварки, без каліцтва, без прьички (нешасного випадку. – Р. С.)” (с. Прокурава Косівського р-ну)¹⁷⁰.

У традиційній будівельній обрядовості поляків на Шльонську мав значення ще й час встановлення на кроквах обрядового деревця: його вивішували вранці або опівдні, позаяк у цю пору на нього може сісти пташка, або ж вибрати собі новобудову для влаштування гнізда, а це вважалося доброю прикметою. Крім того, тєслі намагалися встановити перші крокви ще перед сходом сонця, аби воно освітило “віху” на хаті (щоб мешканці будинку не були заспанними, млявими, сонними)¹⁷¹.

Зелене “вільце” на кроквах будівлі стояло доти, доки не всохло і під впливом вітру, дощу само не впало на землю, або ж доти, доки не заважало пошивати дах – тоді його господарі самі знімали. Доволі спорадично поліщуки

¹⁶² Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 352, арк. 9.

¹⁶³ Там само. Арк. 9, 15, 22, 39, 48.

¹⁶⁴ Там само. Арк. 39.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 25.

¹⁶⁶ Там само. Арк. 15.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 35.

¹⁶⁸ Шухевич В. Гуцульщина. Перша і друга частини. С. 133.

¹⁶⁹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 352, арк. 9.

¹⁷⁰ Там само. Арк. 14.

¹⁷¹ Świątkowski H. Pomoc sąsiedzka przy budowie. S. 559.

стверджували, що пізніше обрядове деревце викидали, позаяк воно “має цвет і вес, поки стоїть на крокві”¹⁷². Навпаки, з ним здебільшого поводитися як із сакральною річчю:

Коли пошивають хату, то вінок одривають і спалювали в грубці. Знімав будь-хто веноч¹⁷³.

Потім квітку спалювали в печі; до того не палили, бо її ще треба¹⁷⁴.

Йолка сохраниялась, поки не зроблять піч. Як хату крили, її знімали і ставили в хату на покуть. Коли вона осипалася, її спалювали в печі¹⁷⁵.

Як починали крити хату, то вільце знімали і клали на покуть. Воно тут лежало, поки не зробили піч, у якій вільце і спалювали. Вільце викидять не можна¹⁷⁶.

Потім її (квітку. – *Р. С.*) спалювали в печі; вона повинна в хаті остаться¹⁷⁷.

Коли вона (йолка. – *Р. С.*) висихає, її знімають і спалюють в печі¹⁷⁸.

Віху потім спалювали в печі; викинути її не можна¹⁷⁹.

Вже як криють (хату. – *Р. С.*), то її (гілля. – *Р. С.*) знімають, коли вкрили – да спалюють¹⁸⁰.

Квітка сама з часом падала. Її забирала хазяйка і палила в печі, щоб пішла до Бога з димом¹⁸¹.

¹⁷² Зап. 15.09.1994 р. у с. Старій Марківці Поліського р-ну Київської обл. від Боба Петра Кириловича, 1929 р. народж.

¹⁷³ Зап. 10.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Євтухівни, 1930 р. народж.

¹⁷⁴ Зап. 16.07.1997 р. у с. Кишині Олевського р-ну Житомирської обл. від Рабоша Володимира Тимофійовича, 1926 р. народж.

¹⁷⁵ Зап. 16.07.1997 р. у с. Стівпинці Олевського р-ну Житомирської обл. від Ковальчука Адама Миколайовича, 1936 р. народж.

¹⁷⁶ Зап. 18.07.1996 р. у с. Макалевичах Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Марковського Дмитра Миколайовича, 1920 р. народж.

¹⁷⁷ Зап. 20.08.1996 р. у с. Старих Вороб'ях Малинського р-ну Житомирської обл. від Нечипоренка Василя Андріановича, 1941 р. народж.

¹⁷⁸ Зап. 23.08.2004 р. у с. Сновидовичах Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Самойлика Івана Наумовича, 1941 р. народж.

¹⁷⁹ Зап. 26.08.2004 р. у с. Карпилівці Сарненського р-ну Рівенської обл. від Тарасюка Мойсея Никифоровича, 1926 р. народж.

¹⁸⁰ Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цалко Валентини Вінцентіївни, 1938 р. народж.

¹⁸¹ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Ковінька Івана Павловича, 1942 р. народж.

ОБРЯДОВЕ БУДІВЕЛЬНЕ ДЕРЕВЦЕ (“ВІЛЬЦЕ”) НА ПОЛІССІ

Хвоя стояла, поки сама собі не впаде. Як впаде, тоді брали да спалювали. Не можна, щоб (вона. – *Р. С.*) валялася – в печі і спалювали. Там і купалове палять¹⁸².

Букет довго-довго висить (на кроквах. – *Р. С.*), а потім падає і його спалюють, або на розхідні дороги викидають; як комусь беду подкинуть, то або спалюють, або на розхідні дороги викидають¹⁸³.

Доволі часто поліщуки зберігали “вільце” в хаті чи хліві: квітка “стояла, поки не крили кришу. А потім знімали і хранили, де святе зілля. Викидати її не можна”¹⁸⁴.

Йолку не викидають, а ложать на чердак¹⁸⁵.

Коли пошивали хату, її (квітку. – *Р. С.*) ховали, щоб по ній не ходили ні люди, ні худоба¹⁸⁶.

Вільце потім лишали на покуті в хаті; його не можна викидати, щоб по ньому не їздили і не топтались¹⁸⁷.

Дах починали крити від вільця. Вільце знімали і лишали на стулі на чердаку – наружу не викидали. Її присипали соломною і землею¹⁸⁸.

Йолку потім ставлять у хлєв¹⁸⁹.

Квітку знімали і клали в хаті на покуті. Потім виносили її в хлів. Її цїнили і не викидали¹⁹⁰.

¹⁸² Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. народж.

¹⁸³ Зап. 24.09.2006 р. у с. Тинному Сарненського р-ну Рівенської обл. від Омельковець Віри Йосипівни, 1951 р. народж.

¹⁸⁴ Зап. 8.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Заяця Павла Корнійовича, 1930 р. народж.

¹⁸⁵ Зап. 13.07.1997 р. у с. Озерянах Олевського р-ну Житомирської обл. від Троця Івана Степановича, 1936 р. народж.

¹⁸⁶ Зап. 14.07.1997 р. у с. Майдані Олевського р-ну Житомирської обл. від Філоненка Дмитра Івановича, 1919 р. народж.

¹⁸⁷ Зап. 19.08.1998 р. у с. Феневичах Іванківського р-ну Київської обл. від Іваненко Надії Левківни, 1936 р. народж.

¹⁸⁸ Зап. 24.08.1998 р. у с. Жеревпїллі Іванківського р-ну Київської обл. від Терещенка Миколи Васильовича, 1930 р. народж.

¹⁸⁹ Зап. 25.07.1997 р. у с. Радовелі Олевського р-ну Житомирської обл. від Сайко Варвари Григорівни, 1935 р. народж.

¹⁹⁰ Зап. 17.08.1998 р. у с. Блїдчі Іванківського р-ну Київської обл. від Онищенко Івана Миколайовича, 1910 р. народж.

У с. Листвині Овруцького району “на передню крокву чіпляють вільце... і дерев’яний хрест. Коли хату криють, то їх знімають, а замість цього в причілку вирізають хрест або встановлюють дерев’яний хрест на гребені (вільчику) даху. Це робилось замість вільця”¹⁹¹. У минулому крім хреста на поліських домівках встановлювали подібні “оздоби на схрещенні чи стикуванні вітрових дощок біля дахового гребеня”, які мали різну форму і доволі різноманітні назви: “коник”, “качка”, “бусол”, “пташка”, “певень”, “голуб”, “квітка”, “козлик”, “вили”, “рожкі”, “колун”, “цацка”, “фігура”, “бубна”, “чирва” тощо¹⁹². У багатьох поліських селах цю прикрасу нині вже не роблять. У сусідній Волині відповідна оздоба часто мала антропоморфну форму у вигляді людської постаті, яку називали “сторожем”, “песиком”, “хлопчиком” тощо (с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл.).

З великою пошаною ставилися до обрядового деревця українці інших етнографічних регіонів. Наприклад, волиняни, за звичаєм, хрест і квітку з першої пари крокв залишали в хаті: “всередині, нагорі”; “як хату латили, то хрестик одривали і прибивали на горищі і він там – донині”; “квітка і до сьогодні в хаті є – всередині до крокви прибита”¹⁹³.

Квітку потім прибивали до крокви зсередини хати¹⁹⁴.

Квітка і хрест – посвячене місце; коли хату крили, то квітка стояла, поки хата стояла. Як вже хату покрили, то хрест знімали і ложили на горище. Нагорі досі той хрест з квітками за кроквою висить. Хрест і зілля ще й донині висить на горищі на хаті¹⁹⁵.

Аналогічно ставилися до обрядового будівельного “деревця” покутяни¹⁹⁶. “Віху” (“косицю”), яка висохла й обсіпалася, також знімали і спалювали “як і на Зелені свята липу” мешканці Підгір’я¹⁹⁷.

¹⁹¹ Зап. 28.07.1995 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. від Нестеренка Адама Никоновича, 1925 р. народж.

¹⁹² *Никончук М. В., Никончук О. М.* Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов’янських мов. Житомир, 1990. С. 217–221.

¹⁹³ Зап. 8.07.2006 р. у с. Великих Бережцях Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Нікітюка Сергія Васильовича, 1933 р. народж.; 10.07.2006 р. від Мельничука Володимира Григоровича, 1926 р. народж., Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

¹⁹⁴ Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнаті Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Кучерука Прокопа Тимофійовича, 1921 р. народж.

¹⁹⁵ Зап. 9.07.2006 р. у с. Жолобах Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Скоропляса Василя Григоровича, 1929 р. народж., Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж., Логвинюк Віри Петрівни, 1951 р. народж.

¹⁹⁶ Зап. 17.07.1998 р. у с. Слободі Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Ровенчука Миколи Михайловича, 1939 р. народж.

¹⁹⁷ Зап. 26.09.2003 р. у с. Торгановичах Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Заріцького Олега Васильовича, 1933 р. народж.; 1.05.1999 р. у с. Довпотіві Калуського р-ну Івано-Франківської обл. від Тиньца Андрія Івановича, 1939 р. народж.

Цікаві повір'я, пов'язані з обрядовим будівельним деревцем, побутували серед українців Карпат. Зокрема, на бойківсько-гуцульському пограниччі “косицю з крокв крали дівки, шоб сі скоро повіддавали”.

... Там де є дівка, котра здойме звідти перша косицю, то їй буде весь вік щастити і та найперше може заміж вийде. І то так, казали, шо треба було розбиратися як мама народила і опівночі лізти (того дня) і зніммати. “На крайні кізли прибивали косицю – вбрану смерічку. Ту косицю добре зніммати дівці, шоби сі скоро віддала. Вона потім лишалася на поді. Потім кликали сусідів на косицю – на могорич. Мала прийти родина з двох родів (чоловіка і жінки. – *Р. С.*). Вони несли з собою приніс – жито і цукор”. “Коли хату крили, (то тоді. – *Р. С.*) косицю знімали і клали на яблуню, шоб вона там сама зісохла і пропала”¹⁹⁸.

У бойків “ялинку ту кожний ворожив всяко: той повісив на дерево, той кинув у воду... – хто як хотів. В саду росла яблінка, то на неї повісив і всьо”¹⁹⁹.

... Вінок висихав. Пізніше, коли крили хату, давали лати – знімали вінок і кидали в воду: в потічок або річку, шоб добро йшло, шоб його як води було повно²⁰⁰.

Ялинка не йшла в гній – її спалювали²⁰¹.

... Ялинку вбирали – вітер маяв красні ленти, квіти. Потім ту ялинку діти розбирали від прикрас, а деревце метали у воду, шоб життя йшло як з води²⁰².

Скидали (віху. – *Р. С.*) і давали дітям – вони бавилися. Та ялинка – як на Святий вечір. Вони ходили і тим сі бавили²⁰³.

... Потім ту ялинку діти носили-носили-носили..., поки не рознесли. [...] Ялинку потім діти носили. Її знімали, коли клали лати, і давали дітям. Ті носили, поки не рознесли. Так годилося: ялинку мусіли віддати дітям, аби діти розтрясли то всьо,

¹⁹⁸ Зап. 11.07.2003 р. у с. Порогах Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сулятицької Марії Іванівни, 1930 р. народж.; 14.07.2003 р. від Фуфалько Марії Гнатівни, 1949 р. народж.; 10.07.2003 р. від Драбця Василя Федоровича, 1950 р. народж.

¹⁹⁹ Зап. 15.07.2005 р. у с. Мшанці Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Джуряка Федора Петровича, 1922 р. народж.

²⁰⁰ Зап. 9.07.2005 р. у с. Головецьку Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. народж.

²⁰¹ Зап. 18.07.2005 р. у с. Грозьові Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Клепала Івана Степановича, 1926 р. народж.

²⁰² Зап. 5.10.1998 р. у с. Тур'ї Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зеленьяк Марії Юрківни, 1916 р. народж.

²⁰³ Зап. 23.09.2003 р. у с. Катині Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Курила Івана Дмитровича, 1929 р. народж.

шо там сиділо в тій хаті. Там могло шось сидіти таке недобре, нечисте, на тій ялинці. А дітям то не шкодило, вони його не рушили – розтрясли. Порозтрясали...²⁰⁴.

Як інтерпретувати цей звичай? Які світоглядні уявлення лежать в основі обрядового будівельного деревця? На наше переконання, коріння “вільця” (й, очевидно, не лише будівельного) треба шукати передовсім в архаїчному комплексі уявлень, пов’язаних із пошануванням покійних предків, який на теренах Полісся добре зберігся майже до наших днів. Зокрема, маємо на увазі живучі повір’я про “домовика” і “русалок”, ревне відзначання поліщуками численних “дідів” і “бабів” упродовж року, ритуальні поминальні трапези на “могилах” у певні дні календарного року тощо. У центрі цього складного світоглядного комплексу лежить ідея про могутність померлих родичів, необхідність їх вшанування (зокрема поминальними трапезами), позаяк від їхньої прихильності і допомоги залежали успіхи живих у виробничому та сімейному побуті – врожай, добробут, здоров’я, щастя, сімейна злагода, здорове потомство тощо.

У зв’язку із вищесказаним треба звернути якнайпильнішу увагу на думку, яку свого часу висловив відомий польський етнолог-славист Казимир Мошинський, котрий, до речі, був добре обізнаний з поліськими культурними реаліями. Авторитетний знавець слов’янських старожитностей, як, зрештою, й етнографії неслов’янських народів Європи, у своїй фундаментальній праці зазначив таке:

Живе зрізане дерево слугує [...] в Європі місцем, на якому перебувають чи відпочивають душі померлих, а міфічне дерево подекуди на Землі уявляється домівкою (птахоподібних) душ загалом²⁰⁵.

Подібного висновку дійшов відомий російський етнолог та фольклорист Володимир Пропп: “...Зелена гілка є певним уособленням померлого”²⁰⁶.

Зі спостереженням К. Мошинського і В. Проппа цілком суголосне трактування функції зелені в обрядовості слов’ян сучасними російськими етнолінгвістами, які вважають, що для останньої характерні “деякі хтонічні ознаки”. Вони проявляються, зокрема, у зв’язку зелені з “потойбічним світом, предками, персонажами нечистої сили”. Серед численних прикладів, які ілюструють цю тезу, найцікавішими в контексті порушеної нами проблеми є такі:

²⁰⁴ Зап. 23.9.2003 р. у с. Катині Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гутея Дмитра Дмитровича, 1919 р. народж.

²⁰⁵ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Kraków, 1934. Cz. 2: Kultura duchowa. S. 522.

²⁰⁶ *Пропп В. Я.* Русские аграрные праздники. Опыт историко-этнографического исследования. Москва, 2000. С. 113.

У Болгарії відоме повір'я, що душі померлих, які з'являються з “того світу” в період від Великого четверга до Духового дня, перебувають у травах, квітах, гілках дерев, а в понеділок після Трійці повертаються у потойбічний світ [...]. За деякими східнослов'янськими свідченнями, душі померлих вселяються у трійцьку зелень, тобто в ті гілки і трави, якими прикрашали на Трійцю житла і будівлі. У селах Сумської обл[асті] вірили, що коли в Духів день не прибрати з дому обрядову трійцьку зелень, то незримі душі (родителі, родичі) залишаться у хаті і не зможуть повернутися в інший світ²⁰⁷.

Отже, будівельне “вільце”, на нашу думку, безсумнівно перебуває в одному семантичному ряду з наведеними тут фактами. Залишається з'ясувати, як світоглядний комплекс уявлень про предків вписується у будівельну обрядовість поліщуків, українців та інших слов'янських народів загалом.

Почнімо з того, що зведення житла (також господарської будівлі для утримання худоби чи зберігання урожаю – головного багатства, основи буття поліщука), як і всяка інша важлива подія господарського чи сімейного життя, потребувало заручитися підтримкою предків, прихильністю і допомогою яких гарантували успіх справи. Треба також пам'ятати і про те, що власне будівництву передував процес дуже прискіпливого добору (за допомогою різних прикмет і гадань) певного місця – “чистого”, особливо від усяких можливих поховань “чужих” мерців і усього негативного та небезпечного, що з ними могло бути пов'язане²⁰⁸. Маючи це на меті поліщуки, як зрештою й усі українці, практикували звичай “закупляння місця” для будівлі: у чотири кутові ями під стовпи (“палі”, “стояни”, “штандарі”) або лише на покуті, на які укладали підвалини, клали металеві гроші, зерно (хліб), лили свячену воду тощо*. Адже, згідно з давніми уявленнями слов'ян, під землею існує потойбічний світ²⁰⁹. Позаяк кожне місце чи будівля повинні мати свого опікуна²¹⁰, то сюди його і запрошували. У нашому випадку той господар, котрий зводить житло чи господарську будівлю, запрошує своїх предків, померлих родичів, щоб вони взяли під свою опіку мешканців та все господарство.

²⁰⁷ *Виноградова Л. Н., Усачева В. В.* Зелень // *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 311.*

²⁰⁸ Докладніше про вибір місця для будівництва див.: *Сілецький Р.* Традиційні ворожіння про місце для житла в українців // *Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 426–440.*

* Подібне “закупляння місця” супроводжувалося копанням могили, колодязя, корчуванням дерева тощо.

²⁰⁹ *Сілецький Р.* Звичай “закупляння місця” у традиційній будівельній обрядовості українців // *Етнічна культура українців. Львів, 2006. С. 186–197.*

²¹⁰ Подібні вірування були поширені в дохристиянські часи в давній Європі. Зокрема, римляни вірили в “геніїв місця” і те, що духи померлих живуть на рівні землі. Культ “геніїв місця” побутував у скандинавів, литовців. У слов'ян і на території Балкан він проявлявся ще навіть в ХІХ ст. – у вигляді жертвоприношень під час закладання дому (*Пенник Н., Джонс П.* *История языческой Европы / Пер. с англ. Р. В. Котенко. Санкт-Петербург, 2000. С. 91, 102, 305, 344.*)

Водночас треба зазначити, що будівельне деревце (гілка, хрест із живим зеленим верхком), застромлене в землю на початку будівництва (під час заснування підвалин), є, очевидно, давніше за походженням, ніж “вільце” на кроквах новобудови. На користь цього припущення свідчить як те, що первісно йшлося переважно про саме місце, так і та обставина, що в ранніх слов’ян житла були здебільшого напівземлянкові, тобто заглибленими в землю²¹¹. А це означало, що під час зведення оселі “турбували” підземний (згідно з давніми дохристиянськими уявленнями – потойбічний) світ. Поява “вільця” на кроквах (яке, зазначимо, є доволі новим, недавнім за походженням явищем) пов’язана, очевидно, з вертикальним розвитком українського житла, коли воно з напівземлянкового (заглибленого) перетворюється на наземне. До того часу (приблизно, до кінця першого тисячоліття) “вільце”, найімовірніше, було присутнє під час заснування житла. Ця давня традиція спорадично збереглася на теренах Полісся, відома вона також у Карпатах і на Прикарпатті, і, як уже зазначено раніше, донедавна побутувала в росіян та деяких інших слов’янських етносів.

Як же ж виглядав самий обряд запрошення предків? Жодного вербального тексту ні автор цих рядків, ні наші попередники, наскільки нам відомо, не зафіксували. Натомість є підстави говорити про присутність такого запрошення в акціональній формі. До речі, з огляду на архаїчність комплексу уявлень про пошанування предків, відповідний стан речей є радше закономірний, ніж випадковий. Принаймні цього висновку дійшов відомий російський славіст Олег Трубачов, який вважав акціональну частину архаїчних слов’янських ритуалів генетично давнішою за вербальну²¹².

У нашому випадку своєрідним запрошенням предків до новозведеної будівлі (чи на “чисте” місце) можна вважати вивішування “вільця” на кроквах даху* (або семантично подібне до цих ритуальних дій застромлення обрядового деревця у землю на місці новобудови). Адже, згідно з даними етнолінгвістики, вивішування – це ритуальна дія, “символічне повідомлення про якусь подію, передача або демонстрація жертви, оберега представникам “іншого” світу”²¹³. Приклади саме про цю функцію вивішування виявляємо передусім у поховальних і поминальних обрядах слов’янських народів. Зокрема, у поховальному обряді слов’ян вивішені рушники, полотно тощо призначалися душам померлих. З

²¹¹ *Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О.* Давні поселення України. Київ, 2005. С. 84.

²¹² *Трубачев О. Н.* Етногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. Москва, 2003. С. 200–201.

* Як своєрідний натяк на підтвердження цього можна розглядати наведений вище текст польської народної пісні із західної Галичини (околиць м. Кракова), яка супроводжує вивішування “віхи” на крокви: обрядове будівельне деревце виступає знаком для Бога (у дохристиянській традиції – для предків) взяти під свою опіку й охорону новобудову.

²¹³ *Афанасьев Н. Е.* Вывешивать // *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого.* Москва, 1995. Т. 1: А–Г. С. 461.

аналогічною мотивацією вивішують рушники та полотна в поминальні дні. Скажімо, на Трійцю білоруси Вітебщини вивішували на вікнах рушники, щоб душі покійних могли впізнати житла своїх рідних. На Півночі Росії вважали підвішену на подвір'ї ялинову чи соснову гілку з густою глицею місцем перебування домовика²¹⁴.

Описані раніше звичаї, повір'я, прикмети і ритуальні заборони, які супроводжують встановлення обрядового будівельного деревця на кроквах будівлі (на місці новобудови), цілком узгоджуються із зазначеним контекстом. Зупинимося на найістотніших із них.

Про значення зеленого, сирого обрядового деревця (гілки) уже йшлося. Тому порівняння інформаторами будівельного “вільця” з клечальною традицією на Трійцю, а відтак і використання поліщуками “троєцьких” дерев (липи, ясеня, берези, клена та ін.) для того ж у будівельній обрядовості є логічним і закономірним явищем. Стосовно дуба, сосни і плодкових дерев, то вони хоча й не присутні у клечальній традиції, проте їх використовують у поховальній обрядовості; маємо на увазі звичай садити дерева на могилах покійних родичів. Ритуальна вимога, згідно з якою на “вільці” має бути непарна кількість гілок чи “кружків”, також засвідчує адресованість обрядового будівельного деревця мешканцям потойбічного світу – мертвим²¹⁵.

Значний інтерес становить повір'я, згідно з яким “вільце”, встановлене на кроквах нової хати, охоронятиме її від грому, блискавки і “злого”. В основі цього повір'я лежить уявлення про те, що грім б'є лише в ті місця, де є нечиста сила, чорт²¹⁶, котрі, як і переважна більшість персонажів народного демонічного пантеону, походять, у кінцевому підсумку, з різних категорій “нечистих” мерців. Узявши до уваги уявлення про підземелля як один із локусів потойбічного світу і пошуки напередодні будівництва “чистого” місця, стає зрозумілим, чому хату, заклечану “вільцем”, не вразить блискавка: адже в ній вже присутні “свої”, праведні покійники, “діди”*. Водночас запрошені до новобудови душі померлих родичів були небезпечні для “чужих” – насамперед для майстрів, котрі зводили хату і встановлювали на її кроквах обрядове деревце. Саме такими міркуваннями можна пояснити будівельний звичай, зафіксований польським етнологом Яном Фальковським на Гуцульщині:

Під час встановлення крокв на даху вивішували червону хустку, прив'язану до патика, аби не вrekli. Під час роботи на хаті майстер одягав на себе жіночу сорочку від вроків²¹⁷.

²¹⁴ Там же. С. 461–465.

²¹⁵ Толстая С. М. Два // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 22.

²¹⁶ Сілецький Р. Вибір будівельного матеріалу в українців (заборони, прикмети, звичаї, повір'я) // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 1: Статті і повідомлення. С. 529–530.

* У польській демонологічній традиції “домовик” часто походив із конкретного померлого родича.

²¹⁷ Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. S. 34

Як відомо, переодягання в одяг протилежної статі є одним із варіантів ритуального рядження²¹⁸, а останнє – захистом від нечистої сили²¹⁹.

Функцію запрошення померлих родичів до нової будівлі виконувало, очевидно, на лише вивішене на кроквах зелене “вільце”, а й полотно (рушник, хустка), використання яких характерне більше для будівельної обрядовості покутян і мешканців Карпат*. Аналогічне призначення мали і колоски з “діда” (“колядника”), які, за звичаєм, чіпляли до “квітки” волиняни. Адже “зажинковий” сніп призначався для зустрічі з покійними предками²²⁰. Схожі обрядодії характерні і для будівельної традиції сербів: конструкцію даху новобудови вони замаювали зеленню (гілками сливи чи яблуні) і чіпляли до неї подарунки майстрам – рушник, хустку, сорочку, штани, шкарпетки, які вони згодом знімали і ділили між собою²²¹. Подекуди до цього приурочували навіть ритуальне заклання домашніх тварин – вівцю, півня²²². Румуни крокви новобудови замаювали найчастіше вербовими гілками, до яких прив’язували подарунки для майстрів – також хустку, рушник (тепер дарують і сорочку), стрічки²²³.

У розглядуваному контексті зрозумілою є і заборона використовувати метал, зокрема залізні цвяхи, для закріплення “вільця” до крокв даху (як згадувалося раніше, минулому для цієї мети бойки навіть спеціально виготовляли ясеневі кілки), оскільки, за повір’ям, померлі бояться металу, заліза. Саме тому поліщуки, як і скрізь на Слов’янщині, уникали заліза в поховальній обрядовості. З цим колом уявлень пов’язана також заборона використовувати акацію для виготовлення “вільця”, оскільки колючі рослини (терен, глід тощо) відлякують мерців, тобто є апотропеями.

Щодо “деркача”, якого майстри напівжартома погрожували прибити скупим господарям, то він уявлявся як щось цілком протилежне сирому, зеленому деревцю (гілці). Галицькі поляки старою мітлою з довгим держаком відганяли чорта і відвертали чари²²⁴. У слов’янській традиції “деркач” (старий, стертий,

²¹⁸ Валенцова М. М., *Виноградова Л. Н.* Рязение // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. С. 420–421.

²¹⁹ Толстой Н. И. Выворачивание одежды // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. Т. 1: А–Г. С. 465–466.

* Полотно (рушник, хустку) зазвичай чіпляли до “косиці”. Згодом їх забирав майстер як подарунок, що, очевидно, є пізнішим за походженням переосмисленням первісного змісту цього звичаю. Однак останній добре зберігся у поховальній і поминальній традиціях, а також у Русаліях.

²²⁰ *Кутельмах К.* Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина. 1995. С. 195–196.

²²¹ *Влаховић П.* Станиште у обичајима и веровањима код становништва североисточне Србије // Гласник Етнографског института. Београд, 2000. Т. 49. С. 21.

²²² *Драговић Ђ.* Народни обичаји у Загарачу // Гласник Етнографског института. Београд, 1997. Т. 46. С. 210.

²²³ *Радан М.* Обреди, веровања и обичаји Карашевака везани за изградњу куће // Гласник Етнографског института. Београд, 2000. Т. 49. С. 95.

²²⁴ *Kolberg O.* Krakowskie. Cz. 1. S. 152.

сухий віник) наділявся особливою “нечистотою” і підлягав ритуалізованому знищенню, видаленню за межі “свого” простору, туди, де не ступає нога людини і худоби²²⁵.

Вивішений на крокви замість “вільця” старий, зношений “постіл” (“остопок”, “коштоляк”, “виступець”), який начебто мав викликати насмішки сусідів стосовно господарів, також наділявся негативними, небезпечними характеристиками. Його, як і “деркача”, годилося спалити на загальносільському вогнищі (передовсім на купальському). На Прикарпатті за допомогою старого взуття можна було припинити “ходіння” померлого чоловіка. Негативне ставлення до старого взуття проявлялося у забороні зберігати його вдома, оскільки через нього в сім’ї відбувалися сварки, крім того, воно притягає до себе нечисту силу²²⁶. “Виступець” також становив небезпеку для здоров’я і життя людей та тварин²²⁷. У російській традиції вивішене в поминальні дні старе взуття призначалося для проводів – відправлення душ померлих родичів у потойбічний світ²²⁸.

“Головешка” на кроквах новобудови також віщувала господарям хати лихо. У деяких слов’янських повір’ях вона пов’язана з нечистою силою, виступає як її атрибут чи знаряддя. В окремих формулах-оберегах “головешка” може заміщати старий обтертий віник – “деркача”. Подібно до віника, головешка могла бути знаком відмови дівчини сватам²²⁹.

До обрядового будівельного деревця поліщуки ставилися як до сакральної речі. Найчастіше залишки висохлого “вільця” спалювали в печі, щоб воно з димом “йшло до Бога”. Ритуальне спалення будівельного деревця, сплавляння його по воді треба розглядати як спосіб повернення незримих душ покійних предків із земного світу в потойбічний²³⁰. Подібну функцію виконувало також

²²⁵ *Виноградова Л. Н., Толстая С. М.* Веник // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. Т. 1: А–Г. С. 307–311.

²²⁶ *Виноградова Л. Н., Толстая С. М.* Обувь // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. Т. 1: А–Г. С. 475–479.

²²⁷ “Старі постіли або палили в грубі, або закопували десь в ямку на подвір’ї, городі, щоб воно не валялось. Бо як де маліє діти бігають, воно... переступить – погано. Як корова гуляє і перейде через еті... постіли, то вона вже не погуляє. Це – старі поговорки” (Зап. 28.09.2006 р. у с. Вичівці Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Тишковця Адама Семеновича, 1930 р. народж.); “Виступець або палили, або закопували в ямку” (Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Крілюк Ольги Степанівни, 1951 р. народж.).

²²⁸ *Зеленин Д. К.* Русские народные обряды со старой обувью // Зеленин Д. К. Избранные труды. Статьи по духовной культуре. 1901–1913. Москва, 1994. С. 227.

²²⁹ *Виноградова Л. Н., Толстая С. М.* Головня // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. Т. 1: А–Г. С. 508–510.

²³⁰ *Азапкина Т. А.* Пускание по воде // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, 2002. С. 396–397; *Виноградова Л. Н., Усачева В. В.* Зеленъ // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 311.

поміщення волинянами “квітки” з хрестом під стріху хати²³¹. В околицях Кракова теслі, знявши обрядове деревце, закладали його на корчму, в якій сиділи і “обливали” цю “віху”, щоб вона не висохла так скоро, як інше дерево²³².

Стосовно вимоги ритуальної наготи дівчини під час знімання “косиці” (що сприятиме, на переконання бойків із Старосамбірщини, швидкому й успішному заміжжю), то оголеність, на думку дослідників, сприяла встановленню контактів із потойбічним світом²³³.

Цій же ж ідеї підпорядкований звичай, також зафіксований, як і попередній, на Бойківщині – віддавати зняту з крокв новобудови “косицю” дітям, котрі в народній традиції наділяються, з поміж іншого, здатністю встановлювати контакт з потойбічним світом²³⁴. Носіння “косиці” дітьми, розтрясання ними обрядового будівельного деревця можна розглядати як один із варіантів проведів душ померлих у потойбічний світ.

Підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна зробити такі висновки:

Перше. Обрядове будівельне деревце поліщуків пов’язане з комплексом архаїчних дохристиянських світоглядних уявлень про локалізацію потойбічного світу під землею, “своїх” і “чужих” мерців, пошанування покійних предків (родителів, дідів) і необхідність заручитися підтримкою останніх.

Друге. Появу на новобудові вільця (застромленого в землю чи вивішеного на кроквах даху) і прибирання його (спаленням у печі, сплавлянням по воді, поміщенням під гребінь даху тощо) слід розглядати як способи запрошення душ померлих родичів для підтримки й опіки живих і подальше відправлення їх у потойбічний світ.

Третє. Описаний механізм зустрічі і проведів предків є універсальний і має відповідні аналогії у календарній і родинній обрядовості поліщуків, а ширше – українців та інших слов’янських народів.

²³¹ *Валенцова М. М.* Крыша // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 2004. Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка). С. 15–18. Подібного висновку на матеріалах про весільне обрядове деревце поліщуків і волинян Рівенщини дійшла сучасна дослідниця Ірина Несен (*Несен І.* Весільне деревце в контексті ареальних трансформацій (за матеріалами Рівненської області) // Етнокультурна спадщина Полісся. Рівне, 2006. Вип. 7. С. 11–12).

²³² *Kolberg O.* Kragowskie. Cz. 1. S. 153.

²³³ *Аганкина Т. А., Валенцова М. М., Топорков А. Л.* Нагота // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 2004. Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка). С. 356.

²³⁴ Докладніше див.: *Kowalski P.* Dziecko. Rajska niewinność, wróżby, magia: Wstęp do lektury postaci // *Literatura Ludowa: Dwumiesięcznik naukowo-literacki.* Wrocław, 1996. № 4–5. С. 21; *Сілецький Р.* Дитина в традиційній будівельній обрядовості поліщуків // Народознавчі Зошити. 2006. № 3–4. С. 356–363.

²³⁵ *Велецкая Н. Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва, 1978. С. 37, 39.

Четверте. Обрядово-звичаєвий комплекс, пов’язаний з будівельним деревцем, поширений, крім Полісся, на всіх українських етнічних землях, характерний для традиційної культури інших слов’янських (і деяких неслов’янських) народів, що засвідчує його давнє індоєвропейське походження. Для нього характерна низка локальних особливостей, яка, зрештою, не змінює первісної суті розглядуваного явища культури, а лише його конкретизує, не зважаючи на неминучі нашарування пізнішого часу.

П’яте. Первісний зміст обрядового будівельного вільця утрачений носіями культури. Однак з огляду на його важливість і значущість у минулому будівельне обрядове деревце за традицією стійко зберігається і в наші дні (навіть на новобудовах міських багатоповерхівок), хоча вже з переосмисленим, спрощеним змістом, символізуючи, як звичайно, завершення будівельних робіт із натяком на розрахунок і належний почастунок майстрам.

Шосте. До кінця нез’ясованим залишається питання про місце дерева у світогляді та обрядово-звичаєвій практиці індоєвропейців і, зокрема, слов’янських народів, насамперед в поховальних і поминальних звичаях. Незважаючи на твердження авторитетних дослідників на кшталт: світове дерево – “посередник у взаємозв’язках світів” (світу живих і потойбічного. – *Р.С.*), дерево – “елемент приєднання до світу предків, [...] опосередкована ланка перевтілення душ”²³⁵ тощо, виникає запитання: чи стояли за цими уявленнями якісь конкретні реалії побуту стародавнього суспільства? Якщо – так, то які? Чи можна їх виявити, спираючись на існуючу джерельну базу? Однак зазначена проблема виходить поза рамки традиційної будівельної обрядовості поліщуків і вимагає окремого ґрунтовного міждисциплінарного дослідження.

RITUAL BUILDING TREE (“VILTSE”) IN POLISSIA

Roman SILETSKY

The Ivan Franko National University of L’viv, the Chair of Ethnology

The article deals with the custom to place ritual tree (“vil’tse”) on the newly built buildings. There have been revealed typological parallels to the building “viltse” in funeral, wedding and calendar customs and rituals; established relationship between ritual building “vil’tse” and the historical development of Ukrainian people’s housing specially in Polissia; ascertained manistic basis of the custom to place ritual tree on the newly built buildings.

Key words: ethnology, Polissia, construction rites, customs, beliefs, manistic cult.

**ОБРЯДОВОЕ СТРОИТЕЛЬНОЕ ДЕРЕВЦЕ (“ВИЛЬЦЕ”)
НА ПОЛЕСЬЕ**

Роман СИЛЕЦЬКИЙ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, кафедра этнологии

Рассмотрен обычай устанавливать обрядовое деревце (“вильце”) при постройке дома. Выявлены типологические параллели к строительному деревцу в похоронных, свадебных и календарно-бытовых обычаях и обрядах. Установлена связь между обрядовым строительным деревцем и историческим развитием украинского народного жилища, в частности полещуков. Выявлена манистическая основа обычая устанавливать обрядовое деревце при постройке дома.

Ключевые слова: этнология, Полесье, строительная обрядность, обычаи, поверья, манистический культ.

Стаття надійшла до редколегії 5.05.2007

Прийнята до друку 20.12.2007